
СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 141.7

З. С. Вихованець, аспірант

**СУЧАСНА ТЕХНОЛОГІЧНА РЕАЛЬНІСТЬ:
ПРОБЛЕМАТИКА САМОВИРАЖЕННЯ ТА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ**

Анотація. Сучасні технології масової комунікації постіндустріального суспільства відкривають безмежний простір для нових форм людського самовираження і самореалізації. Проблема торкається розуміння образу майбутнього людства, в якому інформаційні та комунікативні технології можуть істотно звузити або навіть замінити творчо-продуктивні аспекти свідомості. Якщо прийняти таку точку зору, то проблема ціннісно-творчої самореалізації особи потребує більш поглибленої тематики досліджень та відповідні теоретико-методологічні рішення, які нейтралізують технократичну дегуманізацію сучасної людини.

Ключові слова: особистість, технологічна реальність, віртуальна реальність, інформаційно-комунікативні технології, самовираження, самореалізація.

З. С. Выхованец, аспирант

**СОВРЕМЕННАЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ:
ПРОБЛЕМАТИКА САМОВЫРАЖЕНИЯ И САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ**

Аннотация. Информационно-коммуникативные технологии постиндустриального общества открывают безграничное пространство для новых форм самовыражения и самореализации человека. Проблема касается понимания образа будущего человечества, в котором информационные и коммуникативные технологии могут существенно сократить или даже заменить творческо-продуктивные аспекты сознания. Если согласится с такой точкой зрения, то проблема ценностно-творческой самореализации личности требует более углубленной тематики исследований и соответственных теоретико-методологических решений, которые нейтрализуют технократическую дегуманизацию современного человека.

Ключевые слова: личность, технологическая реальность, виртуальная реальность, информационно-коммуникативные технологии, самовыражение, самореализация.

Z. S. Vykhoanets, Postgraduate student

**MODERN TECHNOLOGICAL REALITY:
ISSUES OF PERSONAL SELF-EXPRESSION AND SELF-REALIZATION**

Abstract. Information and communication technologies of the post-industrial society open the unlimited space for the new forms of self-expression and self-realization of man. Problem concerns the understanding of vision of future of the mankind, in which informational and communicative technologies can significantly reduce or even replace the creative and productive aspects of consciousness. If you agree with this view, the problem of values and creative self-realization of personality requires more in-depth themes of research and the corresponding theoretical and methodological solutions that are neutralized technocratic dehumanization of modern man.

Keywords: personality, technological reality, virtual reality, information and communication technologies, self-expression, self-actualization.

Актуальність теми дослідження. Сучасні інформаційні технології все частіше проникають до всіх механізмів масових комунікацій, в освіту та виховання, здійснюючи тим самим безпосередній вплив на формування особистості, спосіб життя та систему міжособистісного спілкування. Новітні інформаційні процеси, завдяки їх пріоритету у всіх видах діяльності, спричиняють кардинальні зміни в ціннісних орієнтаціях людей сучасної формації. Мова йде про те, що харак-

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

терною стратегічною ознакою цифрової епохи є прискорений процес генерування нових знань та набуття інформацією гуманітарного ціннісного характеру.

Постановка проблеми. Розкриваючи сутність та динаміку інформаційного процесу в контексті постіндустріального суспільства необхідно розрізнити в ньому дві взаємозалежні складові. Одну сторону світових трансформаційних явищ являє собою всезагальна складова, яка представлена єдиними соціальними процесами, що обумовлені економічними та технологічними перетвореннями в сучасному світовому господарстві. Друга складова визначається специфічною духовно-культурною основою національної методології життєтворення певного народу та формує його власну парадигму національно-смыслового поля та типу культури. Взаємодія зазначених сторін пов'язана з адаптацією економіко-технологічних структур цивілізації до духовно-культурної специфіки існування певного етносу або конкретної спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розуміння суті інформаційно-комунікативних технологій та техніко-виробничого процесу як основи розвитку пріоритетів глобальних процесів та осмислення техніко-людських відносин здійснюється у працях Арона Р., Белла Д., Бжезинського З., Гайдеггера М., Гелбрейта Дж., Тойнбі А., Тоффлера Е., Фукуями Ф., Фурастьє Ж., Хабермаса Ю., Ясперса К. та багатьох інших, також треба відмітити дослідження відомих російських науковців, таких як В. Л. Іноземцев, Л. В. Лесков, В. П. Оболенський, Ю. М. Осипов, А. С. Панарін, М. А. Чешков, Ю. В. Яковець; започатковують розгляд феномену сучасного інформаційного суспільства, відмінною рисою якого є втрата всіх реальних основ існування (світ праці і речей) і перехід у стан гіперреальності Ж. Бодрійяр та Е. Тоффлер; розвідки ціннісно-смыслового контексту сучасного, у тому числі соціально-економічного, буття суспільства, гуманітарні та наукові стратегії входження України у XXI століття здійснюються таким вітчизняними філософами як В. П. Андрущенко, С. Б. Кримський, М. І. Михальченко та багатьма іншими науковцями.

Теоретичний аналіз джерел даного дослідження провідних вітчизняних та зарубіжних науковців надає підстави вважати, що інформаційно-комунікативні технології постіндустріального суспільства відкривають безмежний простір для нових форм людського самовираження і самореалізації. Проблема торкається розуміння образу майбутнього людства, в якому інформаційні та комунікативні технології можуть істотно звузити або навіть замінити творчо-продуктивні аспекти свідомості.

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. Підґрунтям для поєднання світових трансформаційних явищ та духовно-культурної основи національної методології життєтворення певного народу стає процес динамічного розвитку інформаційно-комунікативних технологій, які привносять суттєві зміни в характер сучасних цивілізаційних відносин. У свою чергу, специфічна складова пов'язана з духовно-культурними засадами, які спираються на звичаї, національні та історичні традиції, релігійні переконання, досвід та знання, причому духовно-культурна основа має достатньо консервативний характер і досить складно піддається змінам та реформуванню.

Постановка завдання. В статті здійснюється спроба виявлення ціннісних аспектів тенденцій розвитку і можливостей ефективного використання сучасних інформаційних та комунікаційних процесів у соціально-економічній сфері суспільства в контексті постіндустріального кібернетичного простору та дослідження структурно-функціонального механізму оновлення національних соціальних, культурних та економічних засад, який створює можливості конкурувати та захищати свої національні інтереси в світі нових можливостей.

Виклад основного матеріалу. Філософського-теоретичний вимір інформаційних і комунікативних процесів створює собою таку технологію, яка спирається на вміння та можливості людини конструювати уявні моделі поступу суспільства. Пріоритетне значення в інформаційному процесі з такої точки зору посідають питання кодування і декодування неререферентних понять, тобто таких понять, які не мають аналогів в оточуючій предметності. Інформатизація в цьому смислі веде до трансформації попередніх «доінформаційних» форм людської чуттєвості і емоційності, адже кібернетично-віртуальна реальність дає можливість людини дивитися на себе одночасно з різних сторін. Так, вона може бачити себе не тільки моделюючи власне минуле, але

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

і створити модель свого стану у майбутньому. Саме така технічна можливість суттєво впливає на стани людської психіки і, зокрема, свідомості.

Завдяки майже миттєвій обробці інформації на електронно-обчислювальних машинах появляється так званий «підсвідомий час». Він означає мислено-уявний інтервал, який не дає жодного шансу людині зареєструвати його відчуттями і певним чином актуалізувати або нейтралізувати. Дана ситуація визначається Е. Тоффлером у такий формі: «Якщо кількість робочих годин за одне життя людини дорівнюватиме вісімдесят тис. - по дві тис. годин в рік за сорок років роботи - це може бути стиснуто до 4,8 хвилини комп'ютерного часу» [4, 410], - як бачимо тут змінюється часово-просторове сприйняття буття людини. Вона отримує віртуальну можливість переробити екзистенціальну обмеженість реальності, нібито вийти за кордони часу та смерті, стати немовби всезнаючим, будь-де сущим суб'єктом і завдяки такому «комп'ютерно-магічному» способу спробувати досягнути «вічної» безпеки свого життя, як пише з цього приводу М. Хайм: «Кіберпростір - це ментальна карта інформаційних ландшафтів у пам'яті комп'ютера в сполученні з програмним забезпеченням; це спосіб антропологізувати інформацію, додати їй топологічну визначеність, щоб людина могла звичним образом оперувати даними як речами, але на гіперфункціональному рівні, який можна порівняти з магією» [2, 123].

Певною мірою, можна провести аналогію між ІТ і технологіями віртуальної реальності, що передбачає створення за допомогою комп'ютера моделей та напрямків діяльності соціально-економічних інститутів, якими довільно маніпулюють. Система віртуальної реальності в умовах цифрової епохи, породжує такий образ майбутнього, де такі технології нібито цілком змінять свідомість та будуть перенаправляти людські цінності, а з ними й пріоритетність суспільного виробництва. Тому думка про те, що розробка систем віртуальної реальності буде мати революційні як соціально-економічні, так і духовно-ціннісні наслідки, які звільнять людину від потреби постійного самостійного думання, стає сьогодні однією з найактуальніших і дискусійних тем. Інформаційно-комунікативні технології породжують віру в забезпечення «нової самодостатності» виробництва як такого, що дає можливість «добре жити» і конкурувати серед панування сконструйованих світів, обмежених тільки особистою уявою людини.

Як бачимо, усі процеси діяльності сучасного людського суспільства відбуваються та супроводжуються інформацією, яка є центральною ланкою в системі обміну даними між суб'єктами. Інформація, в свою чергу, має відображати реальні явища та процеси дійсності. При цьому інформація повинна бути зрозумілою, корисною, своєчасною та мати ціннісні орієнтири. Більшість суб'єктів «птопає» від маси інформації, до того ж акумуляція, систематизація та аналіз інформації коштує досить дорого. Інформаційні технології допомагають виокремлювати інформацію від трансакції, яка безпосередньо її породжує. Як наслідок цього, відбувається перерозподіл кордонів галузі, коли нові суб'єкти отримують доступ до даних, що генеруються будь-якою структурою в заданій сфері, тому спрямованість та управління інформаційними потоками в поєднанні з вдосконаленням ІТ, змінюють розуміння конкурентного ландшафту, на якому діють багато соціальних структур.

Таким чином, робиться спроба відійти від стандартного підходу до проблеми управління та користування інформацією на рівні соціальних інститутів, що передбачає отримання, зберігання, аналіз та використання даних в довгостроковій перспективі цивілізаційних трансформацій. У зв'язку з цим окремим питанням дослідження є створення конструкції кон'юнктивного поєднання різних, але пов'язаних між собою, складових інформації та інформаційних потоків (колаж), які оцінюються та збираються в поточному часі, а потім набувають форми бріколажу, як сталої синхронізованої будови елементів, які будуть використовуватися в різноманітних ситуаціях майбутнього.

Поняття інформаційного процесу має характер синтезування та об'єднання, що містить у собі як засоби отримання та обробки інформації, так і організаційно-управлінські концепції її практичного формування та споживання, а також технічне забезпечення. Безпосередньо інформаційні технології - це поєднання процедур, що реалізують функції збирання, накопичення, зберігання, оброблення і передачі даних із застосуванням технічних засобів. ІТ залежить від багатьох складових: матеріально-технічне забезпечення; кваліфікація персоналу, який ним керує; організація,

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

яка об'єднує персонал та засоби в єдиному процесі; інформаційні засоби, які одержують та обробляють інформацію. Результатом функціонування такого процесу є інформаційний продукт, а інтегральна інформаційно-технологічна модель процесу підтверджує, що для досягнення успіху на ринку економічному суб'єкту необхідне погоджене функціонування всіх структурних елементів моделі та своєчасна «відповідь» на зовнішні сигнали, тобто інформацію про зміни, що поступає з інформаційного простору, причому кожному елементу системи має відповідати своя суб-стратегія. На сучасному етапі ІТ відіграють роль певного детонатора, тому що володіють значною потужністю та дозволяють реалізовувати нові стратегії незалежно від того чи обслуговують інформаційні технології операційну та стратегічну функції.

Отже, можна констатувати, що у процесі еволюції людства та його діяльності паралельно створювалися та видозмінювалися технічні механізми та технологічні моделі виробництва. Якщо прослідити за законами аналогії перспективи та тенденції розвитку засобів механізації та автоматизації, то сьогодні ми вже стикаємося з підприємствами, де панують безлюдні технології, які складаються з промислових роботів та іншого обладнання, що керується комп'ютером. Головною особливістю таких безлюдних автоматичних технологій є технологічна гнучкість, тобто здатність до їх швидкого перебудування на випуск нової продукції. Крім того, поява нових інформаційних і комунікаційних технологій створила такі умови, що знання починають функціонувати відокремлено як від предметів та засобів виробництва, так і від самої людини-працівника.

Зазначена перспектива утаємничує в собі безмежні ресурсні можливості, в першу чергу - це абсолютне відтворення повного обсягу існуючих знань, коли машинні засоби як такі стають вже не потрібні, а предметом ринкового продажу стають безпосередньо знання. Знання на рівні цифрових та комунікативних технологій не можуть уособлюватися в жодних матеріальних носіях, але така ситуація не означає, що вони є відірваними від соціально-культурної сфери життя людини – це означає тільки те, що змінюється характер відносин між наукою, технікою, економікою, виробництвом, причому їх зв'язок вже не може мати лінійного характеру. Адже проблема полягає, власне, в тому чи зможе українська спільнота на паритетних началах увійти до високотехнологічного світового суспільства постіндустріальної епохи, чи будуть сформовані такі методологічні рішення, що зможуть проаналізувати можливості використання інформаційно-технологічного ресурсу, як впливову ключову компетенцію та забезпечить сталу конкурентну позицію для українського суспільства на світовому ринку.

В умовах зростаючої експансії електронно-технічного оптимізму в духовній атмосфері початку ХХІ століття вершиною наукових розробок вважаються інформаційно-технологічні досягнення, вони сприймаються вже як мистецтво, що надалі породжує кіборжкультуру, гіперестетику, електронне мистецтво. Фактично це такі форми або блоки віртуальної реальності, які викликають сподівання, нібито з їх допомогою можна автоматично вирішувати найбільш гострі проблеми людства, тобто їх впровадження принесе людям віками бажане щастя, соціальну та економічну справедливість та прогнозовану впевненість у майбутньому. Такий оптимізм має ілюзорний характер: «Не віртуалізація життєдіяльності людини, а розвиток та ускладнення соціальної функціональності діючих суб'єктів суспільного життя є основою перетворення інформаційного суспільства на суспільство нових можливостей» [3, 18], - тому згадані вище блоки створеної віртуальної реальності визначаються характеристиками, які можуть привести прибічників інформаційно-технічного оптимізму до протилежних наслідків.

Зумовлюється це, насамперед, тим що зазначена форма реальності ніколи не може бути мистецтвом. Мистецтво, як будь-яке ремесло (політичне, художнє, виробниче і т.д.), обов'язково має продуктивну значущість. Причому мистецтво завжди творче, а його результат - «штучний», бо воно виробляє тільки один екземпляр. Коли ж відбувається серійний або кібернетичний процес відтворення (тиражування) твору мистецтва, тоді втрачається сам творець і губиться смисл того дійства, що завжди розуміється як мистецтво. Одночасно інформаційно-комунікативні процеси не можна вважати творчістю і через те, що вони мають завжди визначений характер. Всі варіанти її «предметів» передбачені з самого початку, а їх відтворення за зразками пам'яті пов'язане із особливостями програмного забезпечення.

Завдяки тому, що сучасна техніка дає можливість антропоморфізувати інформацію, надати їй

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

типологічну визначеність і розташування по інформаційним програмам, оператор комп'ютера отримує можливість звичним механічним способом маніпулювати, подібно до того, як, наприклад, слюсар або ткаля оперують із фізично-матеріальними речами. Відмінність полягає тільки в тому, що слюсар і ткаля діють на предметно-функціональному рівні, а оператор комп'ютера маніпулює даними на гіперреальному рівні. Тут виникає відчуття єдності машини з користувачем, переміщення його у віртуальний світ, в результаті чого віртуальні об'єкти сприймаються людиною аналогічно звичайній реальності, тобто, головною ознакою гіперреальності стає її можливість заставити повірити людину в те, що якраз вона має бути справжньою реальністю. Саме інтерактивні можливості інформаційних процесів роблять їх такими функціонально значимими. Це і викликає ілюзію, нібито оператор зайнятий не особливим випадком відтворення, а мистецькою діяльністю.

Проте насправді пануюча у високотехнологічному суспільстві логіка оперування віртуальними об'єктами в антропологічному вимірі приводить до гіпервиснаження емоційно-почуттєвих функцій і гіперспрощення розуму людини. Неузгодженість відповідних даних з перцептивною системою людини може привести до дисонансу сприйняття, істотним дезорієнтаціям і психонервовим захворюванням. Кібернетико-електронне дійство, котре вважається межею постмодерністичної естетики і теорії мистецтва, зводить власне мистецтво, як творчо-продуктивну діяльність людини, до схематизму і примітивізму. Загалом пропонуються нові утопії, які розмивають межі між людиною і машиною, сіють ілюзію, нібито праця в умовах панування інформаційних технологій стає на диво легкою і інтенсивно результативною. Як показують праці Ж. Бодрійяра, Е. Тоффлера та інших, створюється ілюзія трансформації праці в гру, в єдність та взаємну обєрненість працівника і машини, завдяки чому «старий» світ праці і виробництва нібито пластично переходить у віртуальний світ, який приходить на зміну панування світу праці і речей.

Отже, застереженням стає та ситуація, коли на місце соціально-економічної реальної дійсності може претендувати ретельно продумана віртуальна форма, основу якої створюють інформаційно-комунікативні технології, що роблять її фрагментарною та змістовно мало визначеною. Вона свідчить, скоріше, про випадковість і вигаданість реального, яке у формах віртуальних образів відлучає свідомість від безпосередньо життєво-практичної та предметно-значущої дійсності і втрачає ціннісні орієнтації духовного життя людини. Адже в аспекті тотальної інформатизації стає незрозумілим, із якою дійсністю має бути співвіднесена свідомість, що вона, з погляду істини, виражає і, зрештою, чи повинна свідомість (людина) якимось чином відповідати перед дійсністю. Наприклад, якщо взяти «справжній» статус самої науки, як інформаційного дискурсу, то виникає необхідність зрозуміти, якій реальності вона відповідає - предметній чи віртуальній. Насправді наука, як усякий дискурс, організується завдяки конвенціональній логіці, вона потребує для себе виправдання будь-якої об'єктивної основи у тому чи іншому субстанціональному процесі, тобто із такого положення випливає безкінечний релятивізм, який не визнає ніякі гіпотези, котрі дозволяють вірити в існування істинного світу.

Таким чином, ураховуючи інформаційно-технологічну тенденцію, можна говорити, що сьогодні в історії України відбувається процес становлення специфічного устрою світовідчуття, який припускає в якості свого носія дещо незвичний тип особи. Якщо відкинути все, що зводить свідомість до відображення й віддзеркалення світу, перестати розглядати кожне явище як «дзеркало та відлуння Всесвіту», відмовитися від походу «всередину» свідомості тощо, то залишається принцип селекції, згідно якого добір відповідних відчуттів та «кубиків» світоглядної мозаїки відбувається із корекцією на віртуально-кібернетичну ситуацію. Світогляд в цьому аспекті принципово піддається релятивізації, стає одним залежно від даних цілей і іншим, щоб бути корисним при умовах інших цілей. Негативним екзистенціальним наслідком подібного релятивізму стає те, що «фрагментарне» відношення свідомості до світу відгукується фрагментарним відношенням особи до самого себе. Дедалі глибша переконаність сучасної свідомості у всезагальному зофіруванні тим чи іншим явищам або обставинам, що виходять з-під контролю людини, хоча часто й створені за її волю або у результаті її діяльності, породжують втрату впевненості у майбутньому й соціальний песимізм.

Внаслідок того, що місце ретельно продуманої форми займає фрагментарність і зовнішня

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

невизначеність, істина відбутися не може. Адже у такому світі що невідомо, що з чим повинно бути співвіднесене і чому повинно відповідати. Виникає ситуація симуляції дійсності, коли текст або колаж, або бриколаж одночасно означає дійсність, і у той самий час заміщає її. Ключ до розуміння цього непростого явища Ж.-Ф. Лиотар бачить в тому, що в ньому здійснений «вихід до культури різноманіття через колапс тоталізації та уніфікуючого дискурсу в поведженні та науці» [1, 14], - тому на місці продуманої форми виступає сума уривків інформації, а свідомість людини постає як розірвана свідомість. Причинність в такому разі руйнується та стає жертвою споконвічної розірваності буття. Віртуальне бачення не тільки не дає змогу прослідити яку-небудь однозначність і визначити зв'язки причинно-наслідкової залежності, але не потребує навіть згадувати про причини як джерела, котрі щось породили, а тому й відповідальні за те, що відбувається. Тому в інформаційно-уявному світі будь-яка подія мислиться як рівнозначна в ряді інших. Виникає так званий, стан «ковзання по поверхні» і перебирання різних складових, що припускає і змішування досвіду минулих епох, і вигадливу імітацію перших-ліпших вражень.

Основними засобами означення беруться колаж і монтаж, які відповідають за побудову структури. Колаж спочатку оформляється як техніка мозаїчного комбінування рівнозначних модулів, наприклад, аплікації з кольорового папера Г. Арпа, потім знаходить форму бриколажа як моделювання конструкцій з елементів, що відносяться до принципово різнорідних сфер предметності, і, нарешті, конституюється як накладення друг на друга в єдиному значеннєвому просторі альтернативних культурних кодів чи змістів. Зачарування новим, як вже не раз було в історії, завжди супроводжується надією, що воно підведе до нескінченних резервів нового досвіду будь-якого характеру, тому вважається, наприклад, що економічне споживання надалі стимулюватиме соціальний розвиток суспільства. Через це інформаційні технології в соціально-економічній сфері допускають необмежене і довільне зчитування різних змістів, які можуть бути пов'язані як із дійсною предметністю, так із безкінечною конотацією безпредметності.

Висновки. Таким чином, оскільки питання ціннісної характеристики інформаційних процесів в системі соціально-економічних відносин та їх вплив, який здійснюється на свідомість людей в ситуації домінування інформаційних технологій у постіндустріальному суспільстві потребують додаткових досліджень, ми в даній статті не можемо наполягати на певних категоричних висновках. Зрозуміло, ми приєднуємося до загальної точки зору, що інформаційно-комунікативні технології відкривають простір для нових форм людського самовираження і самореалізації. В основі інформаційної технології перебуває ідея, суть якої зводиться до того, що за допомогою комп'ютерів можна створити такі моделі контрольованих світів буття людей, якими власники та елітні користувачі такого «програмного забезпечення» здатні маніпулювати за своїм вибором. Тому зрозуміло, чому в академічних колах та серед громадськості України проблеми інформаційних технологій викликають гострі дебати. Адже вони торкаються проблем розуміння образу майбутнього українського суспільства, в якому інформаційні технології можуть істотно звужити або навіть замінити творчо-продуктивні аспекти свідомості. Даний теоретико-методологічний підхід є достатньо продуктивним при дослідженні феномену інтегральної системи соціально-економічного знання, що дозволяє упорядковувати складну структуру світового співтовариства в єдиний механізм з точки зору ціннісного дискурсу.

Література

1. Лиотар Ж.-Ф. Заметка о смысле "пост" / Ж.-Ф. Лиотар // Иностранная литература. – М., 1994. - № 1. – С. 12-17.
2. Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001. – 1040с.
3. Рубанець О. М. Інформаційне суспільство: когнітивний креатив постнекласичних досліджень / О. М. Рубанець. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 420 с.
4. Тоффлер Элвин. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 1999. – 482 с.